

Harem-i Şerîf-i Kudsî Hakkında Filistin Meclisi A'lâ-i Şer'i-i İslâmîsinin 1923 Tarihli Beyannâmesi

Oktay BOZAN*

ÖZ: Beytülmakdis, Müslümanlar açısından kutsal kabul edilen bir şehirdir. Bu bağlamda Beytülmakdis'te bulunan özellikle Aksâ Camii ve Kubbetü's-Sahre, Müslümanların önem verdiği dini yapılarıdır. Emeviler döneminde inşa edilen bu yapılar, sonraki zamanlarda Abbasiler, Fatımiler, Eyyubiler, Memlukler, Osmanlılar tarafından özenle korunmuştur. Bu makalede Aksâ Camii ve Kubbetü's-Sahre hakkındaki bir rapor ele alınmıştır. Rapor, 1923 yılına ait olup Filistin'den Türkiye'ye gönderilmiştir. Rapor, Aksâ Camii ve Kubbetü's-Sahre'nin tarihi süreçteki durumları, İslam devletlerinin yaptıkları onarım ve ilaveler ele alınmıştır. Bunun yanı sıra bu yapıların onarımı için kurulan teknik bir heyetin çalışmalarına yer verilmiştir. Bu heyet, Müslümanlar açısından önemli bir yere sahip olan bu eserlerin onarımında ihtiyaç duyulan finansmanın karşılanması için tüm Müslümanları yardıma davet etmiştir. Türkiye'nin saygın mimarlarından olan Mimar Kemalettin Bey'in de yer aldığı bu heyet, Aksâ Camii ve Kubbetü's-Sahre'nin onarımını tamamlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Beytülmakdis, Mescid-i Aksâ, Aksa Camii, Kubbetü's-Sahre, Emeviler, Osmanlılar.

The Statement of the Palestine Supreme Shari'a Council in 1923 to the Muslim World on the Noble Sanctuary (Al-Aqsa Mosque)

ABSTRACT: Bayt al-Maqdis is a place considered sacred for Muslims. In this context, especially within al-Aqsa Mosque, two important religious structures are of great interest, namely al-Aqsa Jami and the Dome of the Rock. Both these buildings were built in the Umayyad period, and were later meticulously protected by the Abbasids, Fatimids, Ayyubids, Mamluks and Ottomans. This article discusses a report sent from Palestine to Turkey in 1923 regarding al-Aqsa Jami and the Dome of the Rock. This report deals with the historical development of both al-Aqsa Jami and the Dome of the Rock, and its restoration as well as the additions of the various Muslim states. Furthermore, the paper deals with the technical delegation established for the repair of these structures. This delegation invites all Muslims to assist and contribute to the financing of the restoration of these structures, which have an important place for Muslims. This delegation, which included the famous Turkish architect Kemalettin Bey, completed the restoration of the al-Aqsa Jami and the Dome of the Rock.

KEYWORDS: Bayt al-Maqdis, al-Aqsa Mosque, al-Aqsa Jami, Dome of the Rock, Umayyads, Ottomans.

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları, oktaybozan210@dicle.edu.tr.

GİRİŞ

Beytülmakdis, üç büyük ilahi dinin hem doğuşunda hem de gelişmesinde önemli bir yere sahiptir (Karaman, 1996: 89). Beytülmakdis için Adalet Yurdu, Barış Şehri, Doğruluk Şehri, Mukaddes Şehir, Mabed Şehri ve Orduların Rabbinin Şehri gibi anlamları ihtiva eden kullanımlar mevcuttur (Harman, 202: 323). Beytülmakdis'in tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Beytülmakdis'e ilk yerleşenler, Arapların ilk ataları olan Amalika kavmidir. Beytülmakdis, Kenanilerin bir kolu olan Yebusilerce kurulmuştur. Böylece Hz. Davud dönemine kadar Beytülmakdis, Yebusilerin idaresi altında kalmıştır (Gül, 2001: 307). Bununla birlikte Beytülmakdis tarih boyunca birçok devlet tarafından ele geçirilmiştir. Müslümanların hâkimiyetine kadar meydana gelen işgallerde ciddi yıkımlar ve sürgünler yaşanmıştır. Hz. Süleyman döneminde inşa edilen ilk mabetler defalarca tahribata maruz kalmıştır. Bu nedenle Hz. Ömer döneminde Beytülmakdis fethedildiğinde kutsal yapılar büyük ölçüde harabe bir vaziyette bulunmaktaydı.

Emeviler döneminde inşa edilen Aksâ Camii ve Kubbetü's-Sahre Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen dini yapılarıdır. Bu yapılar, bölgeye hâkim olan İslam devletleri tarafından özenle korunmuş ve ilaveler yapılmıştır. Beytülmakdis, dört asır boyunca Osmanlı idaresinde kalmıştır¹. Bu süreç içerisinde Osmanlı padişahları şehirdeki kutsal yapıları korumaya büyük bir özen göstermiştir. Ancak XX. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve mali koşullar ve akabinde meydana gelen I. Dünya Savaşı nedeniyle bu kutsal mekânların onarımı yerine getirilememiştir.

Birinci Dünya Savaşında, 1915'te Çanakkale ve 1916'da Irak cephesinde Kut'ül-Amare zaferleri ile Türkler, İngilizlerin gururuna önemli darbeler indirmişti. Fakat Mart 1917'de Irak cephesinde ve Ekim 1917'den başlayarak Filistin cephesinde İngilizlerle yapılan başarısız muharebeler sonucunda Türkler, Ortadoğu'nun önemli şehirlerinden olan Bağdat ve Kudüs'ü kaybetmişti. Türklerin başarısız iki Kanal Seferinden sonra İngilizler, Sina Çölünü kontrol altına alarak Filistin'e dayanmıştı. Türkler, Gazze-Birüssebi hattında savunmaya geçerek Mart ve Nisan 1917'deki iki büyük İngiliz saldırısını püskürtmeyi başarmıştı. Ancak İngilizler olağanüstü insan, cephaneye ve malzeme yardımı alarak bu hatta direnmeye çalışan Türklerin mukavemet gücünü büyük ölçüde kırmıştı. Çatışmaların şehir merkezine sıçraması üzerine 9 Aralık 1917 günü Osmanlı Devleti'nin Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey, Belediye Başkanına bir teslim mektubu vererek sabah erkenden şehirden ayrılmıştır. Böylece Mısır Seferi Kuvveti Komutanı Edmund Henry Hynmen Allenby, 11 Aralık 1917'de Beytülmakdis'i işgal etmiştir. İzzet Bey'in 8/9 Aralık 1917 tarihli imzaladığı belgede Osmanlıların dinî binaların tahrip olmasından çekindiği için şehirden ayrılmak zorunda kaldığı, İngilizlerin de aynı yolda hareket edeceğinin umulduğu şöyle ifade edilmiştir: *"Her milletçe kutsal sayılan Kudüs'teki yerleşim yerlerine iki günden beri obüsler düşmektedir. Osmanlı Hükümeti sırf dinî mekânların zarar görmemesi için kasabadan çekilmiş, Kamame, Mescid-i Aksâ gibi dinî mekânların korunmasına*

memurlar görevlendirmiştir. Tarafınızdan dahi bu yolda muamele edileceği ümidiyle bu belgeyi Belediye Reisi Vekili Hüseyin-zâde Hüseyin Bey eliyle gönderiyorum efendim". Böylece Ortaçağdaki Haçlı Seferlerinden 730 yıl sonra Hıristiyan bir devletin eline geçen Kudüs'te İngiliz yönetimi başlamış oldu (Üzen, 2009: 331-332). Şehri boşaltmamızın nedeni saldırılara dayanacak gücümüzün hiç kalmamış olması değil, Beytülmakdis'in top mermilerinden zarar görmesi endişesidir. Bu nedenle Aksâ Camii ve Kubbetü's-Sahre'nin tahribine engel olmak için Beytülmakdis'deki askeri birlikler şehirden ayrılmıştır.

Beytülmakdis 1917 yılında Osmanlı idaresinden çıktıktan sonra Filistin'de bulunan duyarlı bir grup din adamı ve mühendisin yer aldığı bir komisyon, kutsal yapıların onarımını gündeme getirmiştir. Bu komisyon kutsal yapıların onarımı için başta Türkiye olmak üzere Müslüman ülkelerden yardım talebinde bulunmuştur. Ancak bu telgrafın hangi ülkelere gittiği ve nasıl bir sonuç elde edildiği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bu çalışmanın konusu kutsal yapıların onarımı için Türkiye'ye gönderilen bir rapor (risale) hakkında olacaktır.

Türkiye'ye gönderilen raporun büyük bir rağbet gördüğü ve bu nedenle 1923 yılında İstanbul'da Tanin Matbaası'nda basıldığı anlaşılmaktadır. Rapor, 1923 yılında basılmakla birlikte hangi ay olduğu tespit edilememiştir. 32 sahifeden oluşan raporda; Mecid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'nin tarihi seyrine geniş yer verilmiştir. Bu risalenin 12 sahifesi metin, bir sahifesi bu onarımı planlayan ekibin toplu resmi, geriye kalan ise yapıların fotoğraflarından müteşekkildir. Toplu olarak fotoğrafı verilen heyetteki kişilerin isimlerinin belirtilmemesi büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. Çok sayıda fotoğrafın da yer aldığı raporda Mescid-i Aksâ'nın bu durumda kalmasının 300 milyon Müslüman için onur kırıcı bir durum olduğu ve bu nedenle tüm Müslümanların birbirleriyle yarışmasına yardım etmesi istenmiştir. Bu bilgilerden hareketle burada söz konusu raporun tercüme ve tahlili yapılacaktır. Bu risaledeki bilgilerden hareketle günümüzden yaklaşık olarak yüz yıl önce bu yapıların fiziki durumu hakkında bilgi edinilebilmektedir. Risalede Beytülmakdis ifadesi kullanılmakla birlikte yer yer Kudüs, Kudüs-i Şerif, Beyt-i Makdis ve Beytül'l-Mukaddes ifadelerine de yer verilmiştir.

Bu nedenle biz de metni sadeleştirirken bu kavramları yerinde bırakmayı tercih ettik. Metinde yer alan hicri tarihleri miladi takvime çevirdik. Metindeki bilgilere bakıldığında kutsal tarihi yapılar ve Beytülmakdis hakkında kayda değer bir çalışma yapılarak risalenin kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Risaledeki konu başlıkları aslına uygun bırakılmakla beraber metin, sadeleştirilerek ve yer yer değerlendirilerek ele alınmıştır. Risaleyi üç ana başlık altında ele almak mümkündür. Birinci kısımda bu yapıların önemine ve içinde bulunduğu duruma değinildikten sonra Meclis-i A'lâ-yı Şer'i-i İslami'nin amacı ve faaliyetleri ele alınmıştır. İkinci kısımda bu yapıların tarihi seyri, maruz kaldığı felaketler ve onarımları ele alınmıştır. Üçüncü kısımda ise yapıların fiziki özelliklerine yer verilmiştir.

1. MESCİD-İ AKSÂ² VE KUBBETÜ'S-SAHRE'NİN ÖNEMİ, İÇİNDE BULUNDUĞU DURUM VE FİLİSTİN MECLİSİ'NİN FAALİYETLERİ

Besmele ile başlanılan risalenin başında İsrâ Suresinin birinci ayetine yer verilmiştir. “Kendi kulunu bir gece Mescid-i Haram’dan alıp çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya doğru kendisine ayetlerimizi göstermek üzere gece yürüyüşü yaptıran Rabbimiz her türlü noksandan münezzehtir” ayet-i kerimesiyle kadir ve kıymeti yüceltilen, Müslümanların ilk kıblesi ve üçüncü Harem-i Şerifi kabul edilen Mescid-i Aksâ’nın hâlihazırdaki harap hali hakkında bilgi verilmiştir. Bu amaçla kurulan bir vakıf yoluyla dünyanın dört bir tarafındaki Müslümanların dikkati çekilmek suretiyle onlar yardım yapmaya davet edilmiştir. Bu çağrı ile vakfın vazifesini yerine getirmeye başladığı dile getirilmiştir.

Arap mimarisi tarzında emsali az bulunan muhteşem yapılardan Mescid-i Aksâ ile Sahra-i Meşrûfe’nin mevcut durumu nedeniyle daha büyük bir zarar görmesinden kaygı duyulduğu, bu nedenle bu yapıların içinde bulunduğu vaziyetin bütün İslam dünyasına bildirilmesinin bir vazife addedildiği risalenin girişinde ifade edilmiştir. Dayanıklılık, azamet ve ihtişamda paha biçilmez olarak vücuda getirilmiş bu eserlerin, İslam devletlerinin güçlü dönemlerinde sürekli ve düzenli bir onarıma mazhar olarak son asra kadar mimari kıymetini muhafaza ettiği hatırlatılmıştır. Ancak bu ebedi ve mukaddes İslam abidelerinin zaman içerisinde meydana gelen tahribat ve yanlış onarımların yanı sıra yazın güneşin şiddeti, kışın yağmur ve karların, kasırgaların tahribi yüzünden dayanma kuvvetini kaybettiği ve birçok arızanın baş gösterdiği vurgulanmıştır (s. 2).

Mecid-i Aksâ ve Kubbetü’s-Sahre’nin içinde bulunduğu durum özetle şöyle ifade edilmiştir:

Mescid-i Aksâ’nın dışını muhafaza eden kurşun kaplamalar harap olmuş ve altındaki ahşap aksam çürümeye başlamıştır. Sahre-i Meşrûfe’nin de dış cephelerini kaplayan çinilerle mermer levhalar ve pencereleri örten alçı parmaklıklar ile dâhili nakışlar ve mozaikler ciddi bir şekilde tamire muhtaç bir hâle gelmiştir. Sair Müslüman hükümdarlar gibi Osmanlı sultanları özellikle Kanuni Sultan Süleyman, Sultan Mahmut, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamit, devamlı bu yapıları gözetmiş ve bunların dönemlerinde önemli onarımlar yapılmıştır. Bu nedenle bu yapılar daima mimari kıymetini ve mükemmel hâlini muhafaza etmiştir. Ancak zamanın ihmalleri nedeniyle Birinci Dünya Harbi’nden evvel yapının vaziyeti teknik bir ekip tarafından keşfe tabi tutulmuş ve gerekli tamirat için otuz beş bin liralık bir meblağa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Onarımın ertelenmesi ve akabinde Birinci Dünya Savaşı nedeniyle yapıların harap durumu daha da artmıştır. Bu dönemde yapılan ikinci bir keşifte ihtiyaç duyulan tamirat ve güçlendirme masrafinin yetmiş beş bin lirayı bulduğu takdir edilmiştir. Ancak harp nedeniyle bir türlü tamir ve tezyinine imkân bulunamamıştır (s. 3)

Bu kutsal yapıların onarımı hususunda Filistin Meclis-i A'la-yı Şer'î-i İslâmî'nin çalışmaları ve amacı ise şöyle dile getirilmiştir:

Harbin sonunda Filistin'de tüm İslami faaliyetler ve vakıf işlerinin tek mercii olmak üzere kurulan Meclis-i A'la-yı Şer'î-i İslâmî ilk günden itibaren kendisini bu mühim vazife karşısında bulmuştur. Hemen icra ettirdiği bir keşif neticesinde Harem-i Şerif-i Kudsi'nin genel bir imarı için en az yüz elli bin liralık bir masrafın zaruri olduğu tespit edilmiştir. Bu kutsal yapıları mevcut harap haline terk etmenin onların mahvına yol açacağını gördük ve bu nedenle bunun muhafazasını uhdemize aldık. Filistin Meclis-i A'la-yı İslamiyesi bu İslam eserinin yine İslamların imkânları ve maharetiyle onarılmasını hedeflemiştir. Bu amaçla İstanbul'daki meşhur Mimar Kemaleddin Bey'in başkanlığında bir teknik heyet oluşturulmuştur. Bu heyet, 1 Ekim 1922 tarihinde işe başlamıştır. Dokuz ay boyunca devam eden meşakkatli çalışmalar neticesinde yapılar onarıma hazır hale getirilmiştir. Bu iki muazzam yapıyı onarmak için Filistin Meclis-i A'la-yı İslâmî'nin güzel sanatlar, mimarlık ve mühendislik alanında meşhur kişilerden oluşturduğu bu teknik heyetin projeleri doğrultusunda çalışmalar devam etmektedir. Şimdiye kadar mahalli vakıflardan büyük fedakârlıklarla 20 bin liraya yakın bir meblağ toplanmıştır. Ancak Filistin'in tüm vakıf gelirlerinin bu tamiratın bir kısmını bile tamamlamaya yeterli olmadığını itiraf etmek mecburiyetindeyiz. Bu nedenle tüm İslam âlemini alakadar eden bu şanlı ve muazzam eserin tamiri için Filistin Meclis-i A'la-yı İslâmî olarak, tüm Müslümanların kendi malları ve imkânları Müslümanların kıymetli bir eseri olan Harem-i Şerif-i Kudsi'yi tamire davet ederiz. *“Allah'ın mescidlerini ancak, Allah'a ve ahiret gününe imân eden ve namazı ikame eden ve zekât veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder”* (Tevbe, 18) ayet-i kerimesi hükmünce bu hayırlı işin üç yüz milyon Müslüman'ın adeta birbiriyle yarışarcasına bu çağrıya kulak vermelerini istiyoruz. Bu amaçla yapılacak yardımların düzenli bir şekilde toplanması için yer yer yardım heyetleri oluşturuldu. Bu hayırlı işe tüm Müslümanların katkı sunmasını bekliyoruz (s. 4).

Böylece risalenin giriş kısmında kutsal yapıların önemine, Filistin Meclis-i A'la-yı İslâmî'nin çalışmalarına değinildikten sonra Harem-i Şerif-i Kudsi'nin tarihçesine geçilmiştir. Bu kısımda Harem-i Şerif'in tarihi seyri kronolojik olarak ele alınmıştır. Bu kısımda Sahra-i Meşrûfe'nin önemine ve Mescid-i Aksâ'nın kurulmasına değinildikten sonra bu yapıların Dört Halife, Emeviler, Abbasiler, Fatimiler, Eyyubiler, Memlûklar ve Osmanlılar döneminde maruz kaldığı tahribatlara ve onarımlara yer verilmiştir. Ancak verilen bilgilerin kaynağı belirtilmemiştir. Risalede yer alan konu başlıkları aynı bırakılmakla birlikte içerik sadeleştirilerek aktarılmıştır.

2. HAREM-İ ŞERİF-İ KUDSİ'NİN TARİHÇESİ

Harem-i şerifin üzerine inşa edildiği Morya tepesi dini bir ehemmiyeti haiz olduğundan tarihin en eski devirlerden beri Müslümanlar, Hristiyanlar ve

Yahudiler ve hatta putperestler tarafından kutsal kabul edilir. Sahra-i Meşrûfe'nin üzerinde bulunduğu yer, Filistin'in kadim sakinlerinden olan Yebusilerden birinin harman yeri idi. Burası Hz. Davud'un Kudüs'ü fethinde Cenab-ı Hakka kurbanlar takdimine mahsus bir yer olarak kullanılmıştır. Harem-i Şerifin bulunduğu bu Morya tepesindeki ilk mabet Hz. Süleyman tarafından Milattan önce 1013 yılında inşa olunmuştur. Bu tarihte Hz. Süleyman, şimdiki Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu yere bir saray binasını ve Sahra-i Meşrûfe'nin bulunduğu yere de muazzam bir heykel dikilmesini emretmiştir. Ancak bu bina Hz. Süleyman'ın vefatından uzun bir müddet sonra tamamlanmıştır. Hz. Süleyman'ın heykelini Keldaniler, Milattan 588 sene evvel tahrip etmişlerdir. Yahudiler esaretten vaat edilen topraklarına döndüklerinde M.Ö. 516'da o heykelin yenilenmesine çalışmışlarsa da kayda değer bir heykel vücuda getirememişlerdir.

M.Ö. 17'de Büyük Hirodos (Herod) aynı mahalde muazzam bir heykel diktirmiştir. Burada aynı zamanda büyük bir saray inşasına başlanmış ise de bu sarayı tamamlayamamıştır. Bu yapılar M. 70 yılında Kudüs'ün İmparator Titus tarafından muhasarası esnasında Roma askerleri tarafından yakılmış ve tahrip olunmuştur. İmparator Adriyan, M. 130 senesinde İliya kasabasını inşa etmiştir. Bu dönemde savaş tanrısı addolunan Mişteri için on iki kemerli bir mabet inşasını emretmiş, oraya Mişteri'ye ve diğer mabutlara has putlar koymuştur. Ayrıca Sahre-i Meşrûfe'nin yakınına kendi heykelini diktirmiştir (s. 5).

2.1. HAREM-İ ŞERİF'İN DÖRT HALİFE VE EMEVİLER ZAMANINDAKİ HALİ

M. 614 yılında İranlıların istilalarında Beytülmakdis ve tüm mabetler tahrip olmuştur. Hz. Ömer bir müddet sonra M. 637 yılında Beytülmakdis'i fethedince hemen harem-i şerife giderek mezbelelik halde bulunan Sahra-yı Meşrûfe'yi tüm pisliklerden temizlemiştir. Emevilerden Halife Abdülmelik b. Mervan, Hicaz'da Abdullah ibn Zübeyr'in halifeliği zamanında Müslümanların ilk kiblesi olan bu yere Mescid-i Aksâ ile Sahra-yı Meşrûfe'nin inşasını emretmiştir⁴. Bu amaçla Mısır'ın haraç vergisinin yedi seneliğini bu inşaata tahsis etmiştir. Bunun yapılması işini de Aba el-Mukaddem Recai b. Heyvah b. Cevad el-Kendi ile kölesi ve Kudüs-i Şerif ahalisinden Yezid b. Selam'ın uhdesine havale etmiştir. Harem-i şerifin inşası tamamlanınca yüz bin dinar artmıştır. Halife Abdülmelik, bu meblağı mükâfat olarak Recai ile Yezid'e ihsan etmiştir. Fakat bu iki kişi *"bu uğurda yalnız emvalimizi değil kadınlarımızın ziynet eşyalarını bile sarf etmek bizim için daha evladır. Otuz bin dinarı sence en ziyade makbul olan yerlere sarf et"* diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Halife Abdülmelik, arta kalan yüz bin dirhemini dövülerek harca karıştırılmasını ve kubbenin üzerine serilmesini emretmiştir. Gerçekten de bu şekilde kubbe altınla kaplanmıştır. Nitekim ona parlaklığından dolayı dikkatlice bakmak mümkün olamamaktadır. M. 692 yılında Kubbetü's-Sahre ile Mescid-i Aksâ tamamlanmış ve bu esere Abdülmelik'in ismi mozaikle nakış olunmuştur (s. 6).

2.2. HAREM-İ ŞERİF'İN ABBASİLER ZAMANINDAKİ HALİ

M.748 yılında Abbasi halifesi Ebu Ca'fer el-Mansur'un halifelîği zamanında meydana gelen deprem nedeniyle Mescid-i Aksâ'nın doğu ve batı tarafları yıkılmıştır. Bunun üzerine gerekli tamiratın yapılması Mansur'a arz edilince o da kubbedeki altın ve gümüşün saf hallerini çıkarttırarak ondan dinar ve dirhem bastırmış ve böylece bu para ile tahrip olan yerler onarılmıştır. H.158 (M. 775) yılında bir daha meydana gelen depremde Mansur'un hilafeti döneminde inşa olunan yerler yine zarar görmüştür. Bunun üzerine Halife Mehdi, H. 189 (M. 805) yılında o yerlerin yapılmasını emretmiştir. Bu onarım sırasında mescidin uzunluğu kısaltılmış genişliği ise artırılmıştır. H. 216 (M. 832) yılında Halife Me'mun'un hilafetinde Sahra-i Meşrûfe'nin kubbesi yenilenmiş, doğu ve kuzey kapılarının iç kısımları yaldızlı kitabelerle donatılmıştır (s. 6-7).

2.3. FATİMİLER ZAMANINDA

H. 407 (M.1017) yılında meydana gelen üçüncü depremde Sahra-i Meşrûfe kapısının kuzeydoğu terasının bazı duvarları ile avlunun birçok mahalleri yıkılmıştır. Fatîmi Halifesi Ez-Zahir ibn'ül Hâkim Biemrillah, H.413 (M. 1023) yılında Ali ibn Ahmet marifetiyle onarılmasını emretmiştir. Kubbe dâhilindeki merteklerin üzeri süslenmiştir. Buradaki mozaikler evvelkilerden farklı olup, sedeflidir. Fatimiler zamanında Câmî'ül-Nisa adında bina dahi inşa ve ilave edilmiştir.

2.4. EYYUBİLER VE MEMLÜKLER ZAMANINDA

Haçlılar, Beytülmağdis'i istila ettiklerinde⁵ Sahra-i Meşrûfe'yi kiliseye, Mescid-i Aksâ'yı ise kral ikametgâhına tahsis ederek saraya dönüştürmüştür. Mescid-i Aksâ'nın altındaki binalara Süleyman'ın ahırları adını vererek orasını katır ve hayvanlarına tahsis etmişlerdir. Selahaddin Eyyubî, Kudüs'ü geri aldığında Haçlılar tarafından eklenen yapıları yıkarak Harem-i Şerif'i asli hâline dönüştürmüştür. Adil lakabıyla tanınan Melik Nureddin Zengî zamanında Hamid b. Zafir ve Süleyman b. Meâlî adındaki iki sanatkârın maharetli ellerinden çıkmış olan fildişi ve sedef kakmalarla süslü minber, Kudüs'ün fethinden sonra Selahaddin Eyyubî tarafından Halep'ten getirilerek Mescid-i Aksâ'ya bırakılmıştır. (s. 7) Selahaddin Eyyubî, Mescid-i Aksâ'nın mihrabını da tamir ettirmiş ve üzerine mozaikle bir kitabe yazdırmıştır. Aynı şekilde Kubbetü's-Sahre için de yaldızla bir kitabe yazdırmıştır. H. 634 (M. 1237) yılında Selahaddin Eyyubî'nin yeğeni el-Melikü'l-Muazzam, Mescid-i Aksâ'nın kuzey kısmını ve o tarafta içeride bulunan revakı inşa etmiştir.

H. 668 (M. 1270) yılında Memluk hükümdarı el-Mülkü'l-Zahir Baybars, Mescid-i Aksâ ve Sahra-i Şerif'deki mevcut çatlakların onarımını yaptırmış, süslemelerini yenilemiştir. H. 686 (M.1288) yılında el-Melikü'l-Mansur Kalavun, Mescid-i Aksâ'nın tavanının kiblede batıya doğru olan kısmını tamir etmiştir. El-Melikül Adil Ketboğa, Sahre-i Şerife mozaiklerini ve Babu'r-Rahme'ye bakan suru H. 665 (M. 1267) yılında onarmıştır. Lâçin'de Hz. İsa'nın beşiği yanındaki Hz. Davud'un mihrabını yenilemiştir. Muhammed b. Kalavun, saltanatı döneminde, Hz. Davud'un mihrabının bulunduğu güney suru tamir ettirmiş, Mescid-i Aksâ'nın

ön kısmını mermer ile döşetmiş, mihrap tarafındaki iki pencereyi açtırmıştır. H. 731 (M.1332) yılında Mescid-i Aksâ ile Sahra-i Meşrûfe'nin kubbelerini yeniden altınla süslenmiştir. İç kubbeye yıldızla nakşedilmiş bir kitabesi mevcuttur. (s. 8)

H. 718 (M. 1319) yılında yine sahn-ı sahrada biri Hutta (Hitta) diğer Devîdarya kapılarına karşı bulunan iki merdiven üzerindeki kemerleri ve Kattânî'nin kapısını yaptırmıştır. Babü'l-Kattânî'nin, Harem-i Şerif'in kapılarından biri olup, uzun bir dehliz nihayetindedir. Bu uzun dehlizin yarı karanlığından Harem-i Şerifin güzel sahasına girilince tasavvurun üzerinde bir güzellik göze çarpar. Bu kapı Arap mimarisinin güzel bir numunesidir. Üzerinde Kalavun tarafından yaptırılmış büyük bir kitabe vardır. Komutanlarından Tengiz dahi Mescid-i Aksâ ile Sahra-i Meşrûfe arasındaki mermer havuzu Mescid-i Aksâ'nın kible tarafında ve mihrap yanında olan mermeri ve batı kısmını tamir eylemiştir.

H. 728 (M. 1328)'de el-Melikül Eşref Şaban b. el-Emir Hasan b. el-Melikün Nasır Muhammet b. Kalavun, Babü'l-Esbat⁶'ın yanındaki minareyi tamir etmiştir. Câmî'i Aksâ üzerindeki tahta kapı sahn-ı sahranın el-Nâzır kapısına karşı bulunan batı merdiven üzerindeki kemerleri yenilemiştir. El-Melikül-zahir (Ebu Said Berkuk), saltanatı döneminde Sahra-i Meşrûfe'de mihrabın minareye doğru olan tarafındaki müezzin mahfilini tamir ettirmiştir. El-Melikül-zahir zamanında Sahra-i Meşrûfe'nin batı tarafından güney tavanı yanmış olması nedeniyle yeniden tamir edilmiştir. H. 877 (M. 1473) yılında el-Melikül'l-Eşref, Silsile Kapısı yanında Medrese-i Nehuye kubbesine mücavir olarak sahn-ı sahraya ulaşan merdivenleri onarmıştır. 884 senesinde Mescid-i Aksâ'nın kapısının kurşunları yenilenmiş ise de eskisi gibi güzel ve metin yapılamamıştır. H. 887 (M. 1473) yılında Memluk hükümdarlarından Kayıtbay, Sahra-i Meşrûfe'nin batı merdivenine mukabil olan yerlere gayet güzel bir sebîl inşa ettirmiştir. Bu Arap mimarisi tarzında yapılmış olup Harem-i Şerif'in de en güzel bir numunesidir. Çevresinde gayet güzel iki fiskiyesi ve karşısında yine o kadar güzel bir medresesi vardır (s. 9).

2.5. OSMANLI HALİFELERİ ZAMANINDA

Mescid-i Aksâ ve Sahre-i Meşrûfe, Osmanlı sultanları zamanında gayet sanatkârane ve ehemmiyetle tamirat görmüştür. Kanuni Sultan Süleyman, Sahra-i Meşrûfe'ye gayet sanatkârane renkli ve çiçekli pencereler açtırmıştır⁷. Bu dönemde Mescid-i Aksâ'nın tüm dış duvarları ve Sahra-i Meşrûfe'nin kubbesi ile Kubbetü'l-Silsile nadide ve emsalsiz çinilerle kaplanmıştır. Sultan II. Mahmut zamanında ehemmiyetli bir tamirat yapılmış, nakış ve mozaiklerin büyük bir kısmı yenilenmiştir. Kapıdan girerken karşıda büyük kaviste bulunan kitabede bunu görmek mümkündür. Bu tamiratlar hayır sahibi Sayda, Trablus ve Şam valisi Süleyman Paşa tarafından H. 1233 (M. 1818) yılında yapılmıştır. Sultan Abdülaziz bazı ehemmiyetli onarımlar yaptırmıştır⁸. Sahra-i Meşrûfe'nin kurşunları, nakışları ve yıldızları yenilenmiştir. H. 1291 (M. 1875) tarihli kitabede bunu görmek mümkündür. Sultan II. Abdülhamid zamanında ise bazı küçük onarımlar yapılmış, Kayıtbay Sebîli ve Sahra-i Meşrûfe'nin batı kapısı güzel bir tamir görmüştür.

Risalenin bundan sonraki kısmında ise Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'nin özellikleri ele alınmıştır. Bu yapıları onaran teknik heyet tarafından çok detaylı bir inceleme yapıldığı verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. (s. 9-10).

3. MUKADDES MEKÂNLARIN ÖZELLİKLERİ

Harem-i Kudsi'nin batı tarafı 490, doğu tarafı 473, kuzey tarafı 321 ve güney tarafı 283 metre olmak üzere kare bir saha üzerinde kurulmuştur. Kuzeydoğu tarafından 30, güneydoğu tarafında 40 metre yüksekliğinde bir surla çevrilidir. Bu surun bazı taşları beş metre uzunluğunda ve dört metre genişliğindedir. Surun batı ve kuzey taraflarında geniş revaklar vardır ki bunlara harem-i şerifin on dört kapısı nüfuz etmiştir. Kuzey tarafta; “el-Esbat”, “Hutta”, “Devidar” diğer adıyla Şerefü'l Enbiya kapıları vardır. Batı tarafında ise “Gavânim” (Babü'l-Halil), el-Nazır kapısı (eskiden Bab-ı Mikail), el-Hadîd, el-Kattânîn, el-Metuza', el-Silsiletü ve el-Sekine (bu iki kapı birbirine bitişiktir. Eskiden Bab-ı Silsile'ye “Bab-ı Davud” denilirdi), Bab-ı el-Megâribe diğer adıyla Babü'n-Nebi kapıları. Bu on dört kapıdan başka kapalı üç kapı daha vardır. Babü'z-Zeheb adıyla bilinen ve surun doğu tarafında olan er-Rahme ve el-Tevbe adlı iki kapı ile surun güney tarafındaki kapıdır (s. 11-12)

3.1. KUBBETÜ'S- SAHRE

Sahra-i Meşrûfe'nin güneyden kuzeye olan uzunluğu doğudan batıya olan genişliğinden daha uzundur. Bu yapı üç metre yüksekliğinde bulunan bir kare alan üzerine inşa olunmuştur. Oraya dört taraftan geniş taş merdivenlerle çıkılır. Kuzey tarafında iki, doğu tarafında bir, güney tarafında iki ve batı tarafında üç merdiven vardır. Her merdiven üzerine mermer sütunlar üzerine gayet zarif kemerler yapılmıştır. Asıl yapı sekizgen bir yapı üzerine oturtulmuştur. Her bir kemerin ortalama uzunluğu yirmi metre kırk santimdir. İç kısmın alt tarafı beyaz mermer, üst kısım mozaiktir. Dış kısmının alt tarafı mermer ve üst kısım rengârenk saf laciverdi koyu beyaz güzel ve zarif çinilerle süslenmiş olup, üzerine güzel hat yazısıyla Kur'an ayetleri yazılmıştır. Bu çiniler, Kanuni Sultan Süleyman devri sanat eseridir. Kubbesi ahşap olup, dış ve iç olmak üzere iki tanedir. Dış kısmı kurşun levhalarla kaplanmış olup, iç kısmı ise müzehhep nakışlarla süslenmiştir (s. 12)

Kapıyı ihtiva eden kemerlerden her birisinin altı, diğerlerinden her birinin yedişer penceresi vardır. Bu kemerlere paralel olanlar kapanmış, diğerlerine cam ve demir kafesler geçirilmiştir. Mevcut durumun Hicri onuncu asırda yapıldığı anlaşılmaktadır. Sahra-i Meşrûfe camiinin dört kapısı vardır. Kuzey tarafında “Babü'l-Cenne” batı tarafında “Babü'l-Nisa”, doğu tarafında “Babü'l-Silsile” (Babü'l-Davud) ve güneyinde “Babu'l-Kible” vardır. Bu son kapının önünde güzel bir revak vardır ki iç tarafı mermerlerle döşenmiş, üzeri çini ile örtülmüştür. Ortasında bir kemer olup, kubbesi de rengârenk sekiz sütun üzerine oturtulmuştur.

Bu kapının üzerine nakışlı sarı bakır geçirilmiş iki kanadı olduğu gibi sanatkârane yapılmış kilitler takılmıştır. Binanın içten çevresi elli üç metre olup, taşıyıcı sütun ve direklerden ibaret yuvarlak iki sınıf, diğer tabirle iki daire vardır. Bunlardan birisi dış dairedir. Altı kemer, sekiz büyük direk önü beyaz mavi, üçü koyu yeşil ve diğer üçü beyaz ve kırmızı olmak üzere on altı sütundan müteşekkildir. İç daire olan ikinci daire dört kemerli ve dört büyük direk yedisi koyu yeşil, üçü beyaz ve kırmızı olmak üzere on iki sütundan ibarettir. Bu sütunlar yekpare ve pek kıymetli somadan yapılmıştır. Bunlar ayrı ayrı mahallerden getirilmiştir. Hepsisi de eski olup başlıklarının Bizans tarzında olduğu düşünülmektedir.

Kubbenin içi alçı sıva üzerine fevkalade kıymetli ve müzehhep nakışlarla müzeyyendir. Bu nakışlar, Arap sanayinin en zengin numunelerindedir. Bunlar Selahaddin Eyyubî zamanında yapılmıştır. Bununla birlikte kubbede Muhammed b. Kalavun ile Sultan Mahmut ile Sultan Abdülaziz Han'ın tamiratını gösterir kitabeler vardır. Kubbenin gerisinde on altı pencere olup, dış tarafı renkli tuğla, iç tarafı renkli camlarla donatılmıştır. Buraya ışık o kadar tatlı bir süzülüşle girer ki, bu Kubbe-i Meşrûfe'nin kendisine mahsus en belirgin özelliklerinden birisidir. Bu pencereler, şimdiki şekle Kanuni Sultan Süleyman Han devrinde dönüştürülmüştür. Üzerindeki çiniler o devrin emsalsiz ve değerli sanat eserinden olup, bunun H. 945 (M. 1539) senesinde tamamlandığı mevcut kitabelerden anlaşılmaktadır.

Sahre-i Meşrûfe, süslü ve çeşitli renklerle cilalanmış tahta bir parmaklık ile kuşatılmıştır. Uzunluğu 17.70, genişliği 13.50 metre olup, yüksekliği 1.25 metreden iki metreye kadardır. Sahrenin altındaki mağaraya güney tarafından inilirken tam on bir basamak merdiveni olup mağaranın kapısında nadide iki mermer sütun üzerine oturan bir kemer ve içinde her biri yine latif iki mermer sütunlu iki mihrap vardır. Sağ mihrabın önünde Makamu'l-Hızır ve kuzey kısmında Makamu'l-Halil olarak isimlendirilen birer suffe mevcuttur. Sahre-i Meşrûfe ile mağaranın içi mermer ile döşenmiş olup, mağaranın içinde yuvarlak bir taş vardır ki üzerine vuruldukça etrafa çarpıp dönen bir seda hâsıl olur. Bu taşın altı boş olduğuna delalet eder. Tahta parmaklığın etrafında her yönden demir çubuklarla kuşatılan Camiü'n-Nisa, dört kapiya sahiptir. Bunlardan yalnız Babu'n-Nisa'ya paralel olan Bab-ı Garbi açılır ki bu kapıyı Haçlılar, Beytü'l-Mukaddes'in istilasında inşa etmişti (s. 13-14).

3.2. MESCİD-İ AKSÂ

Mescid-i Aksâ, Sahre-i Meşrûfe'nin güney kısmında bulunur. Seksen metre uzunluğunda ve elli beş metre genişliğindedir. Bundan başka kendisine bazı yapılar da ilave edilmiştir. Mescid-i Aksâ'ya girilince kuzey tarafında Sultan Selahaddin Eyyubî'nin yeğeni El-Melikü'l-Azam, İsa b. Ebubekir b. Eyyub tarafından inşa olunan büyük revak dikkat çeker. Bu revak, yedi kemerden oluşmaktadır. Bu kemerler, yedi kapiya müntehi bir geçit üzerine inşa

olunmuştur. Mescid-i Aksâ'nın bu yedi kapıdan başka biri doğu tarafında diğeri batı tarafından olmak üzere iki ve Cami'-i Nisa adıyla bilinen yere kadar getiren üçüncü bir kapısı vardır. Böylece Mescid-i Aksâ'nın toplam on kapısı var demektir.

Mecid-i Aksâ, kırk beş sütun üzerine oturmakta olup, bu sütunların otuz üçü mermer, on ikisi taştan mamul ve üzerlerinde kemerler geçirilmiş ve pencereler açılmıştır. Yukarıdakiler haremın dışına, altındakiler mescidin içine bakmaktadır. Mescitte kırk büyük taş direk vardır. Mescidin sonunda rengârenk ve altın yaldızla süslü mozaiklerle donatılmış kubbe, Sultan Selahaddin Eyyubî tarafından H. 588 (M. 1193) yılında onarılmıştır. Bu kubbe, Sahre-i Meşrûfe kapısı gibi ahşaptan olup, dışı kurşunla örtülmüş, iç kısmı yaldızlı mozaiklerle tezyin olunmuştur. Bu süslemeler Muhammed b. Kalavun dönemine aittir. Nitekim H. 728 (M. 1328)'de yapıldığını gösterir bir kitabe mevcuttur. Mihrab, tahtadan olup fildişi ve sedef kakmalarla bezenmiştir. Nureddin Zengi, Halep'te özel bir şekilde yaptırıp da Kudüs'ün fethinden evvel vefat edince bu mihrap fetihten sonra Selahaddin Eyyubî tarafından Halep'ten getirtilip Mescid-i Aksâ'ya konulmuştur. Bunun karşısındaki müezzinler mahfili, mermer sütunlar üzerine oturmuş gayet güzel bir eserdir (s. 14)

Mescidin batı tarafında Fatımiler tarafından özenle muhkem bir şekilde inşa olan Camiü'n-Nisa veya Camiü'l-Ebyaz vardır. Bu dokuz büyük direk üzerine oturtulmuş on kemerden meydana gelmektedir. Doğru tarafında Hz. Ömer'in şehri fethi esnasında inşa ettiği cami-i şerifin kalıntıları dolayısıyla Câmî-i Ömer adıyla elan bir bina mevcuttur. Mescid-i Aksâ'nın sahanlığının kuzey kısmında demir parmaklıklarla çevrilmiş "el-Kas" olarak bilinen mermerden yuvarlak bir havuz vardır. Buna "Berk-i Süleyman" denilen ırmaklardan su gelir. Harem-i Şerifte, Süleyman'ın ahır, surun batısında mevcut olan "Burak-ı Şerif", Megârîbe Camii, şimdi Meclis-i Ali-i İslami tarafından el-Mecid-i Aksâ Kütüphanesi olarak kullanılan Nehuye Medresesi, Sahretü'l-Meşrûfe kubbesinin doğusunda bulunan Silsile Kubbesi, Mi'rac Kubbesi, Kayıtbay Sebili ile Harem-i Şerifin civarındaki medreseler vardır. Şimdi mahkeme-i şer'iyye ittihaz olunan "Medrese-i Tenkiziye" ile Meclis A'la-yı İslamiye merkezi olmak üzere Arap mimarisi tarzında yenilenen "Medrese-i Müncike" ve "el-Rabat" ve saire tarihi binaların olduğu görülmektedir (s. 15).

SONUÇ

Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'nin bulunduğu Beytülmağdis, tarih boyunca Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilmiş ve burada değişik yapılar inşa edilmiştir. İlahi dinler tarafından kutsal kabul edilen bu şehir, bu özelliği nedeniyle her üç dinin mensupları ve iktidar sahipleri tarafından sahip olunmak istenmiştir. Şehir bu özelliği nedeniyle tarih boyunca birçok savaşın nedeni olmuş ve olmaya devam etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de kendisine atf yapıldığı ittifakla kabul gören Mescid-i Aksâ ve Hz. Peygamber'in Mi'rac'a yükselirken basıp yükseldiğine inanılan sahire-i meşrûfenin üzerine inşa edilen

Kubbetü's-Sahre bölgeye hâkim olan İslam devletleri tarafından korunmuş, geliştirilmiş ve rağbet edilmiştir. Bu kapsamda Emeviler, Abbasiler, Fatımiler, Eyyubiler, Memlukler, Osmanlılar döneminde onarımlar ve ilaveler yapılmıştır. Birkaç defa depreme ve Haçlıların işgaline maruz kalan Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre, otantik yapısını muhafaza etmiştir. Ancak buna rağmen XX. yüzyılın başlarında bu yapılar ciddi bir şekilde onarıma ihtiyaç duymuştur. Beytülmakdis'in, Haçlı işgalinden sonra 730 yıl Müslümanların idaresinde kaldıktan sonra 1917 yılında Osmanlı idaresinden çıkmıştır. İngilizlerin Mısır İşgal kuvvetleri Komutanı General Allenby komutasındaki İngiliz birlikleri, dört asır Osmanlı idaresinde kalan Beytülmakdis'i 11 Aralık 1917'de işgal etmiştir. Yaklaşık 25 bin şehit vererek Beytülmakdis'i korumaya çalışan Osmanlı Devleti, İngilizler karşısında tutunamayınca kutsal yapıların tahrip olmaması adına şehri terk etmek zorunda kalmıştır.

Beytülmakdis İngiliz işgaline girdiği dönemde, Filistin Meclisi adına harekete geçen bir grup duyarlı din adamı ve mühendis, bu yapıların acilen onarılmasını gündeme getirmiş ve bu hususta girişimlerde bulunmuştur. Uzun zaman öncesinden bu kutsal yapıların vaziyeti ile ilgili çalışmalar yapan bu kişiler, Mimar Kemalettin Bey gibi önemli bir şahsiyetin başkanlığında teknik bir heyet oluşturmuş ve onarım için faaliyetlere başlamıştır. Onarım maliyetinin yüksek oluşu ve mahalli imkânların yetersizliği nedeniyle bu meclis, Müslüman devletlere ve toplumlara heyetler göndererek bu yapıların onarımı için yardım talebinde bulunmuştur. Bu kapsamda Türkiye'ye de gönderilen bu talep önemli bir gazetenin matbaasında basılarak insanlar katkı sağlamaya davet edilmiştir. Bu talebe nasıl bir cevap verildiği ve ne düzeyde bir katkı sağlandığı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında çok sayıda eserin inşasında imzası olan ve uluslararası bir düzeyde saygın bir yere sahip olan mimar Kemalettin Bey'in bu onarım heyetinin başında bulunması ve buradaki çalışmalarını 1925 yılına kadar sürdürmesi dikkate alındığında anlamlı bir katkının yapıldığı düşünülebilir. Kutsal yapıların özgün ve otantik yapısının korunması amacıyla oluşturulan heyet, büyük bir çaba göstererek onarımları 1925 yılında tamamlanmıştır. Filistin Meclisi'nin, bu hizmetin ifası için tüm Müslümanlara çağrı yapması, bu yapıların mevcut hâlinin 300 milyon Müslüman'ın sorumluluğu kapsamında değerlendirilmesi ve tüm Müslümanları adeta birbirleri ile yarışircasına katkı sunmaya davet etmesi Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'nin Müslümanların nazarındaki yerine dikkat çekilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aselî, K.C. (2002), “Osmanlı Dönemi ve Sonrasında Kudûs”, DİA, Cilt: 26, s. 334-338.
- Basit, M.İ-Mustafa, H.Z-Muhibiş, G.M-Kik, S.S (2011), Kudûs Tarihi, Yay. Haz. Muhammed Demirci, Nida yayınları.
- Bozkurt, N., (2002), “Kubbetü’s-Sahre”, DİA, 2002, Cilt: 26, s. 304-308.
- Bozkurt, N., (2004), “Mescid-i Aksâ”, DİA, Cilt: 29, s. 268-271.
- Demirkent, İ. (2002), “Haçlılar Döneminde Kudûs”, DİA, Cilt: 26, s. 329-332.
- El-Awaisi, Khalid. (2008). *Geographical Dimensions of IslamicJerusalem*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Gül, M. (2001), “Kudûs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 11 Sayı: 2, s. 305-312.
- Harem-i Şerîf-i Kudûsî Hakkında Filistin Meclisi A'lâ-yı Şer'î-i İslâmîsinin Âlem-i İslâm'a Beyannamesi (yazarı belli değil), Tanin Matbaası, Dersaadet, H. 1341 (R.1339).
- Harman, Ö.F. (2002), “Kudûs”, DİA, Cilt: 26, s. 323-327.
- Karaman, M. L. (1996), “Filistin”, DİA, Cilt: 13, s. 89-103.
- Satış, İ (2015), “Kudûs Mutasarrıfları (1841-1902)”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXX / 2, s. 545-572.
- Sevinç, T. (2016), “Mescidü'l-Aksa ve Kubbetüs-Sahre Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720 ve 1742)”, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, s. 111-137.
- Üzen, İ. (2009), “İngilizlerin Kudûs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H.H. Allenby'nin Kudûs'e Törenle Girişi (9–11 Aralık 1917)”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 2, Sayfa: 329-344.
- Yavuz, Y. (1981), “Mimar Kemalettin Bey (1870-1927)”, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, Bahar 1981, s. 53-76.

SONNOTLAR

- 1 Beytülmağdis, Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık'ta Memlûklara karşı kazandığı zaferden sonra Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. 1516 yılı sonlarında Beytülmağdis'de başlayan Osmanlı hâkimiyeti, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1831-1840 yılları arasındaki işgali hariç tutulursa, Aralık 1917 yılına kadar kesintisiz devam etmiştir. Yaklaşık dört asır süren Osmanlı hâkimiyetinde şehir bir sancak statüsünde organize edilmiştir. 1516 yılından 1831 yılına kadar Beytülmağdis, Şam eyaletine bağlanmıştır. 1831-1840 yılları arasında Mısır yönetimi altında kalan şehir, Mısır yönetiminin geri çekilmesinden sonra doğrudan merkeze bağlanmıştır (Satış, 2015: 545-572).
- 2 Osmanlı döneminde kullanılan Mescid-i Aksa ismi, Emeviler döneminde inşa edilen Aksa Camii'ne işaret etmektedir. Aksa Camii, Mescid-i Aksanın Güneyinde yer alan kurşun kubbeli yapıdır. Aynı zamanda Mescid-i Aksa olarak bilinen alanın tamamı Osmanlı döneminde Harem-i Şerif olarak isimlendirilmiştir (El-Awaisi, 2008: 5).
- 3 Mimar Kemalettin Bey 1913-1917 yılları arasında Kudûs'te bir takım bayındırlık faaliyetleri için görev almıştır. 1919 yılında İngiliz yönetimine geçen Kudûs'te, İslâm dünyasının en kutsal yapılarından biri sayılan Mescid-i Aksâ'nın onarımı için, Kudûs Müftüsü Müslüman bir mimarı görevlendirmek istemiş ve bu yörelerde yapmış olduğu çalışmalarla Araplar arasında ün yapan Kemalettin Bey bu görev için en uygun kişi olarak saptanmıştır. Müftünün akrabalarından ve Kemalettin Bey'in öğrencilerinden olan Mühendis Şükrü Bey'in önerisinin bu seçimde etkili olduğu, Kudûs Müftüsü başkanlığında heyetin bu öneriyi değerlendirerek seçimini yaptığı

anlaşılmaktadır. Kemalettin Bey uzun süre Kudüs'te Aksâ Camii ve Kubbetü's-Sahre'nin onarımında görev alacaktır. Kemalettin Bey'in Kudüs'teki kutsal yapılara karşı büyük bir ilgi duyduğu daha önceleri yazmış olduğu makalelerden anlaşılmaktadır. Aksâ Camii ve Ömer Camii'nin geçmişi ayrıntılı bir biçimde anlatan bu yazıda, mimarın dinsel duygularının ne denli yoğun olduğu açıkça belli olmaktadır. 1923 yılında kısa bir süre için İstanbul gelen Kemalettin Bey, 1923 Temmuz'unda Kudüs'teki işinin başına dönmüştür. Bu arada, Aksâ Camii ve Ömer Camii'nin onarımlarında gösterdiği başarıdan ötürü İngiliz Kralliyet Mimarlar Akademisi'ne üye seçilmiştir. 1924'de gerçekleştirilmesi gereken bazı yapıların tasarımı için Ankara'ya gelen Kemalettin Bey, sürmekte olan Mecid-i Aksâ'nın onarımını Mimar Nihat ve Hüsnü Beyler ile Mühendis Şükrü Bey'e bırakmıştır. 1926 yılı Ekim ve Kasım aylarında Kudüs'te Mescid-i Aksâ'nın onarım çalışmalarını denetlemek için, Aralık ayında Ankara'ya dönmüştür (Yavuz, 1981: 53-76). Mescid-i Aksâ'nın son büyük onarımı gerçekleştiren Mimar Kemâleddin Bey'in, kendisine 1925'te İngiliz Kralliyet Mimarlar Akademisi üyeliğini kazandırmıştır (Bozkurt, 2004: 270).

4 Ya'kûbî'ye dayanan bir rivayette, Mescid-i Aksâ'nın ikinci defa Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından Mısır'ın yedi yıllık haracı ile inşa edildiği belirtiliyorsa da 90-96 (709-714) yıllarında Mısır valiliği yapan Kurre b. Şerîk dönemine ait Gerçekçe divan kayıtlarından binayı yaptırmanın İ. Velîd olduğu anlaşılmaktadır (Bozkurt, 2004: 270).

5 Haçlılar evlerde, camilerde ve yollarda bulunan herkesi kadın, çocuk demeden öldürdüler. Mescid-i Aksâ'ya sığınmış olanlar da kılıçtan geçirildi. Katliam bütün dünyada dehşet uyandırdı. Kurbanlarının sayısı kesin olarak belli olmamakla beraber bilinen husus, Beytülmakdis'de mevcut bütün Müslüman ve Müsevîler'in tamamının öldürüldüğüdür. Bu cinayetler İslâm dünyasını yasa boğdu. Müslümanlar barbar Haçlıları ülkelerinden sürüp atmak için iki yüzyıl mücadele etmek zorunda kaldılar. Haçlılar Kudüs'te bütün Müslüman eserlerini de yağmaladılar. Kubbetü's-Sahre ve Aksâ Camii'ndeki değerli eşyalar tahrip edildi, çalınıp götürüldü. Camiler kiliseye çevrildi veya başka maksatlarla kullanıldı. Zaman içinde yeni kiliseler yapıldı. Kutsal Mezar Kilisesi tekrar inşa edildi. Kudüs kralları bu kilisede gömüldüler. Kilisenin güneyinde bulunan ve Vaftizci Yahyâ'ya nispet edilen kilise ile hacıların konakladığı misafirhane ve hastane büyütülerek içinde 1000 kişiyi barındıracak bir hastane ve bir kilise inşa edildi. Burası Hospitalier Şövalye Tarikatı'nın yönetimine verildi. Kubbetü's-sahre'nin üzerine haç dikildi ve o zamana kadar açıkta duran kayanın (kutsal taş) üstü örtülüp üzerine bir mihrap oturtuldu. Aksâ Camii'nde değişiklikler yapılarak kralların sarayı haline getirildi. Yanı başındaki yer ise Templier tarikatının kullanımına verildi (Demirkent, 2002: 330).

6 Esbat kapısı ya da Aslanlı kapıya, Hz. Yakub'un oğullarına nispetle bu isim verilmiştir. Burası mescidin kuzeydoğu tarafının en son kısmıdır. Ziyaretçiler daha çok bu kapıdan girerler. Bu kapı aynı zamanda şehrin kapısıdır.

7 Kanûnî Sultan Süleyman döneminde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirildi. Kubbetü's-sahre'nin restorasyonu ile başlayan çalışmalar bugün hâlâ ayakta olan surların inşasıyla sürdü. Sultan Süleyman'ın diğer önemli projesi Beytülahm ve Halîlürrahmân'dan Kudüs'e su getiren kanalların tamiri, şehir suyunun dağıtımının yapıldığı havuzların yenilenmesinin yanı sıra beşi sur içinde olmak üzere altı çeşmenin inşası olmuştur (Sevinç, 2016: 113; Aselî, 2002: 335).

8 Osmanlı dönemi yenileme faaliyetlerinin en önemlisi Sultan Abdülaziz döneminde gerçekleşmiştir. 1874'de Kubbetü'l-Sahra tamir edilmiş, Aksâ Camii onarılmıştır. Mescid-i Aksâ'da bu dönemde yapılan tamiratın Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminden sonra yapılan en büyük tamirat olduğu belirtilir. Bazı uzmanlar bu tamiratın Osmanlı Devleti'nin hazinesinden büyük miktarlarda saf altına mal olduğu, bunun bazıları tarafından israf sayıldığı ve sultanın tahttan indirilmesine sebep olduğu görüşündedir (Basit, Mustafa ve Muhibiş, 2011: 155-56).

EKLER

حرم شریف قدسی مقننہ

فلسطين

مجلس اعلاى شرعى اسلاميڤسنگ

عالم اسلام

بیاننامہ سی

۱۳۴۱ ہجریہ

17/01 288
145-149
191-149-2/225
196-158-2/144
97-96-5/2
11/13 9/2
22/25-93
60/1
درسعادت — طین مطبعہ سی
۱۳۳۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سبحان الذي أسرى بعبده ليلاً من المسجد الحرام إلى المسجد الأقصى

الذي باركنا حوله لتزيه من آياتنا انه هو السميع البصير »

آيت كريمه سيلاه قدر وقيمتي اعلا بيوريلان قبله اولاي مسلمين وثالث حرمين شريفينك حال حاضر خراپيسي حننده چار اقطار عالمده بولنان مسلمان دينداشلميزه معلومات وبرهرك نظر دقت واهتماملرني جلب ودعوت ايتمكله وظيفه دينيه مزي اغيايه شتابان اوليورز .

عرب طرز معماريسته اونجه نجه قيمتدار بدايح مباني ايله نادرالمثال خزائن كرانبهاساي فن وصنعتي جمع ايدهرك وجود بولمش اولان مسجداقصي ايله صخره مشرفه نك يارين اوبركون معاذالله تعالى خاك ايله يكسان اولسني منتج اوله بيله جك بر بادره عظمايه معروض بولنديغني عالم اسلامه اعلان ايتك مجبوريت ايله سنده يز . ماننده يكتا وعظمت واحتمامده بيهتا اوله رق وجوده كتيرلمش ويكديكريني استخلاف ايليوب كلن دول اسلاميه نك ادوار شوكت واعتلاسنده اعمارات مهاديه ومتواليه مظهر اوله رق صوك عصره قدر قيمت معماريه سني محافظه ايله مش اولان بو ابدى اثر، بومقدس ابدت اسلام، انحطاط وزوال دورلرده وقوعه كلان تحريكات وجاهلانته ترميمات ايله يازين كونشك شدت حرارتي، قيشين ياغمور وقارلرك، قاصيرغه لرك تاثيرات تحريككاريسي يوزندن مقاومت قوتتي غايب ايتمش و بالنتيجه برجوق عوارض ومؤثرات باش كوسترمشدر .

از جمله بنا لری خارجیاً محافظه ایدن قورشون قاپلامه لر خراب اوله رق آلتنده كي اخشاب اقسام چورومكه باشلاديني كي صخره مشرفه نك طيشن جبهه لرني قاپلايان چينيلرله مرصوحه لر و نجره لرني سترايدن آلي پر مقلقلر ايله داخل نفوش وموزايقلر جدي ترصين وتعميره محتاج برحاله كلمشدر .

(بنیت مقدس) و محکمہ نبی داوود

اشنای تدقیق و معاينه ده

(بيت المقدس) ك جنوب غربى جهنمدن و بوكسكدن كورونيفى

هيات فيه